

МЕНТАЛЬНІ АТРИБУТИ КОНЦЕПТУ "ЖІНКА" У ТЕКСТОВОМУ ПРОСТОРИ Г. ТЮТЮННИКА

Стаття розкриває особливості вербального вираження та семантичне наповнення концепту ЖІНКА у художній мові Григорія Тютюнника.

Ключові слова: ментальність, культура, аксіологія, ментально-психонетичний комплекс, концепт, квазіпредметний образ, жінка.

У ментальності кожного народу наявні концепти, що репрезентують базові особливості етносу, основні характеристики певної культури. Як зазначає В. Телія, "зміст базових концептів культури завжди більший, аніж концептуальний зміст однойменної мовної сутності: їх усвідомлення мовби "розтягується" по всьому ідеографічному (чи тематичному) полю, створюваному різнойменними первинними чи вторинними (у тому числі й фразеологічними) позначеннями "родового поняття" [Телія 1996: 96]. Розгляд концепту як структури національної свідомості, єдиної для всіх представників певного соціуму, дозволяє зробити висновок, що концепт повинен одержати культурно-національну "прописку" [Там само].

Саме ж поняття "концепт" не має однозначного трактування, оскільки сам термін для лінгвістики відносно новий. Ми поділяємо думку В. Карасика та Г. Слишкіна, котрі розуміють концепт як "умовну ментальну одиницю, спрямовану на комплексне вивчення мови, свідомості й культури" [Карасик. Слышкин 2001: 75]. Як стверджує К. Голобородько, концепту може відповідати інформація про предметно-логічні та асоціативні культурологічні зв'язки певної реалії з іншими, про істотні та неістотні ідентифікуючі ознаки [Голобородько 2002: 28-29]. Услід за А. Вежбицькою потверджуємо, що в ментальності кожного народу існують концепти, які можуть дати уявлення про всю культуру, представити найосновніші особливості етносу, їх називають ключовими концептами культури [Вежбицкая 2001: 35]. Проте є універсальні ментально-психонетичні комплекси, які хоч і належать до світової світоглядної традиції, але в кожній національній культурі набувають певних особливостей. Це випливає з того, що будь-який концепт дещо переосмислюється відповідно до реалій життя, адже в кожній культурі поширені свої уявлення про ту чи ту сутність. Не винятком є і концепт ЖІНКА, культурно-національні атрибути української ментальності якого ми і спробуємо визначити, спираючись на творчість Григорія Тютюнника. Зазначимо, що формування гендерних ролей у вітчизняній історіографії ще недостатньо досліджена. Першим до цієї проблеми звернувся український історик кінця ХІХ – початку ХХ ст. О. Левицький, який вивчав становище жінки в українському суспільстві [Левицкий 1887]. Цій темі присвячена дисертація О. Кривошия "Жінка в суспільному житті України (2-а половина ХVІ – 1-а половина ХVІІ ст.)" [Кривоший 1996]. Уплив середньовічної українки на розвиток науки та культури з'ясував І. Кравченко [Кравченко 1993]. **Метою** нашої розвідки є лексико-семантичний аналіз концепту ЖІНКА в авторській картині світу Г. Тютюнника. **Об'єктом** спостереження обрано мовний матеріал роману "Вир", **предметом** – мовні засоби, що увиразнюють аналізований психонетичний комплекс. У зв'язку з цим окреслимо основні **завдання:**

- вивчити ідіолектне наповнення та лексико-семантичну сполучуваність одиниць, що репрезентують концепт ЖІНКА:
- виявити концептуально значущі компоненти семантики ядерного члена поля, наявні в творчості Г. Тютюнника;
- визначити культурно-національну специфіку ознак власне української жінки.

Спершу визначимо знаковий зміст аналізованого нами концепту. "Тлумачний словник української мови" за редакцією А.О. Івченка визначає такі три компоненти семантики ядерного члена поля жінка:

1. Особа жіночої статі.
2. Заміжня особа жіночої статі стосовно до свого чоловіка.
3. Доросла особа жіночої статі (на відміну від дівчини) [ТСУМ 2001: 131].

Зазначені позиції є концептуально значущими і всі вони репрезентуються в авторській картині світу Г. Тютюнника:

1 позиція: "...жінки не були б жінками, коли б у них не було своїх чисто жіночих слабостей (Тютюнник 1990: 101). Спробуємо здійснити процес параметризації складників аналізованого нами концепту, які висвітлюють різні іпостасі жінки:

природно-фізичні: Зауважимо, що для української ментальності притаманним є поняття степової краси жінки, що включає в себе такі реквізити: дикі очі, рум'яні щоки, горду поставу, силу: *"Донька ж, яку Тимко вже давно примітив, була степова красуня. Вона мала дикі, чорні, як у батька, очі і недоступне, купане в любистковій лиці царівни, щоки так і палахкотіли рум'янями і пахли трояндами. Ходила швидко, легко, голову тримала рівно — постав на неї глек із водою — то не схлюпнеться..."* (Тютюнник 1990: 171); *"вони завжди дивували своєю особливою степовою красою: всі були грудасті, тугі, сильні і дикоокі, з густим вишневим розливом на щоках"* (Тютюнник 1990: 171); *"А Ольга була червона, як калиночка,..і сама повна та здорова, як з тугої води вийшла..."* (Тютюнник 1990: 349).

Фізіологічні: Найголовнішим покликанням жінки є продовження свого роду. Це дійство є священним, не лише за аксіологічною шкалою українського народу, а й усього людства: *"Вона вже йти не могла, сиділа, обхопивши вербу руками, і озвірілими від болю очима благально дивилася на свого рятівника. — Доходилася, чортова дурепа, — вилаявся він і потяг на руках [Орисю] до Вихорового подвір'я. — Ну й викручує вашого брата, як ряднину після дощу"* (Тютюнник 1990: 491).

Психологічні: Так історично склалося, що українки, на відміну від інших східнослов'янських жінок, мали більше свободи у певні історичні проміжки часу, що не могло не відбитися в українській мовній картині світу. Так, О. Левицький наводить приклади Ганни Борзобогатої-Красенської, яка підкорила своєму впливу чоловіка, управляла самостійно маєтками та казною Луцької єпископії, відмовлялася виконувати вимоги закону, навіть розпорядження короля; волинської княгині Софії Ружинської, яка особисто очолила загін кількістю у 6000 чоловік і приступом взяла замок князів Корецьких та спалила його. О. Левицький стверджує, що таких жінок було багато у XVI-XVII ст. [Левицький 1994: 195]. Отже, бачимо: українка не є пасивною, покірною. Вона – горда (*"...йшли до себе на хутір, як зграйка горличок, з високо піднятими головами, байдужі, зневажливо-презирливі до кинджального вогню залищальних поглядів троянівської паруботи"* (Тютюнник 1990: 171–172)), незалежна, вольова (*"мати сердиться, що я її сина не любила. А як любити, як не любить? Ну що ж. Буду збиратися. Кращої долі не вибалакаєш, її робити треба"* (Тютюнник 1990: 429)), рішуча (*"На обличчі її не було розгубленості, воно мало той вираз збудженої розбишацької веселості, властивої для жінок, що знають собі ціну і звикли покоряти, що червоніють спочатку, а потім так нагло дивляться в очі, що від них хочеться тікати і кричати "рятуйте!"* (Тютюнник 1990: 231)), повноправна господиня в домі (*"...насправді ж всьому давала лад Уляна, і тільки дякуючи їй проквітало домашнє господарство"* (Тютюнник 1990: 83); *"Як господиня й матери, що всьому дає раду та совіт, вона за стіл не сідала..."* (Тютюнник 1990: 203)). Як бачимо, на позначення цих якостей Г. Тютюнник уживає позитивно конотовану лексику. Зауважимо також, що однією з важливих характерологічних рис жінки є її вірність і відданість коханому, уміння любити: *"То я тобі шматочок коси відрізала... Щоб ти не забув мене..."* (Тютюнник 1990: 264); *"Біля мене тут ночами Тимко ходить. А я присмоктана до нього на все життя"* (Тютюнник 1990: 480). Хоча Г. Тютюнник робить закид жіноцтву і у зрадливості: *Всі ви, баби, кошачої породи: хто погладить, до того і йдете"* (Тютюнник 1990: 250).

Письменник не лише поза своєю увагою негативні риси жіноцтва, які засуджуються світовою аксіологічною системою. До них належать:

- пліткарство: *"Найсміливіші з них бігали вночі до Інокентієвого двору, тулилися попід вікнами, щоб хоч одним оком глянути, як пригортає та голубить свою хутірську красуню сивий дід, і вигадували про нього всяке... Одним словом, брехали, що кому в голову влізло"* (Тютюнник 1990: 70); *"Краще від бабських очей подалі. Надійніше"* (Тютюнник 1990: 253); *"За себе то я ручаюся, а її рота долонею не затулиш"* (Тютюнник 1990:255);
- злість: *"Жінки, що стояли попереду, вже дихали пеклом і шукані рукам роботи. Червоні, спітнілі обличчя їх звірили, очі палали, яку тічкуючих вовчиць..."* (Тютюнник 1990: 168);
- багатослів'я: *"— То тільки ви, сороки, як збіжнетеся, то зараз не про діло, а про сни торочите ..."* (Тютюнник 1990: 101);
- захоплення косметикою: *"А розкішна засмагла, нафарбована, тілиста пляжанка, що маніжилась під зонтиком, суворо крикнула: "Треба було не ловити гав"* (Тютюнник 1990: 152);
- заздрість: *"Чуттям жінки Оріся збагнула, що вона заздрить її материнству"* (Тютюнник 1990: 428).

Негативною є також звичка жінок довго тамувати у собі образу: *"...чоловіки цим кращі за жінок, -вони хоч і сваряться, так за діло, і не вмють хмуритися один на одного цілими місяцями, як жінки"* (Тютюнник 1990: 101). Та навіть змальовуючи негатив, автор намагається все-таки дати всьому пояснення, що *"...жінки не були б жінками, коли б у них не було своїх чисто жіночих слабостей"* (Тютюнник 1990: 101).

Інтелектуальні: Жінка у мовній картині світу автора є не лише розумною, а й постає в ампула мудрої особистості, яка розуміє психологію чоловіків: *"...сердився і навіть сікався до Уляни з кулаками, а вона ходила тиха і присмирніла, як черниця після молебня, потурала господареві у всьому, знаючи, що буря пережуде і буде не так, як він хотів, а так, як вона хотіла..."* (Тютюнник 1990: 83).

Соціально-статусні: У культурі українського народу жінка постає також гостинною господинею у своєму домі: *"Олена, як істинна полтавчанка, образилася з того, що гість не скористувався із її гостинності і все печене й варене так і залишилося на столі цілим та непоїденим..."* (Тютюнник 1990: 97).

Рольові: У українській ментальності побутує думка, що жінка лише тоді зреалізувалася у житті, коли постала в іпостасі матері, найбільшою цінністю для якої є її діти. Не відходить від цього твердження і Г. Тютюнник: *"...Через тиждень Оріся встала, і в її очах навіки поселилося нове сяйво, яке спалахувало щораз, як тільки вона дивилася на дитину"* (Тютюнник 1990: 494); *"Тепла хвиля підмиває серце матері, як вода качину, щасливою сльозою очі криються: усіх же вигодувала та виняньчила та й до розуму довела... то як же не взятися за цоку та не кигикнути ташанською чайкою: "Сини ж мої, соколята, тільки ж вами я й багата!"* (Тютюнник 1990: 203).

Рольова складова концепту ЖІНКА включає в себе і опозицію свекруха – невістка. У авторській картині світу Г. Тютюнника свекруха постає розсудливою, мудрою жінкою: *Як же, ти хазяйка, двох онуків вигляділа, тепер маєш третього. Невістки, вони що? Молоді, дурні. Їх треба вчити, як на світі жить. А хто ж ту науку дасть? – Свекруха. Вона й дитину догляне, вона й невісточку розуму навчить"* (Тютюнник 1990: 493)). Проте не могла не відбитися і споконвічна, притаманна українкам, невдоволеність вибором сина: *"Не такий тепер час настав, що матері собі невісток вибирають. Самі вони в хату приходять"* (Тютюнник 1990: 224). Невістка ж, навпаки, уособлює в собі покірність, чистоту. Недаремно автор проводить зіставну паралель зі скромною квіткою ромашки: *"Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають "невісточкою", і те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його"* (Тютюнник 1990: 237). При зображенні цього образу автор відштовхувався від українських традицій, побуту. Адже вже при народженні дівчинки

заздалегідь відома її доля: *"Хлопчик – то прибуток на хазяйстві. А дівчина – катзна-що. Піде – і півхати з собою потягне"* (Тютюнник 1990: 494). За усталеним звичаєм, невістка мала йти жити до родини свекрів, іменувати їх батьками: *"...обізвалася Одарка, а сама подумала: "Батько й мати до млина поїхали, а я вже, виходить, не мати. От і вирости дочку в чужий двір. Віддав – уже не твоя"* (Тютюнник 1990:479).

Проте цікавою нам видається соціально-статусна диференціація автором невісток: уродженки села та міста. Постають зовсім різні іпостасі, із різними поглядами на життя. Так, невістка-селянка – смиренна, покірنا, скромна (*"...соромиться молода дружина свекрухи своєї та дівера, що прийшли проводити Тимка, і опускає вона перед ними очі, слова не може сказати"* (Тютюнник 1990: 261); *"Орися весь час плакала і тремтіла, в неї все валилося з рук, взявшись за діло, вона не доводила його до кінця, це сердило стару, і вона, нарешті, накричала на невістку, щоб та перестала плакати, а робила свою справу, бо вже час виходити з хати"* (Тютюнник 1990: 261-261)). Більш сміливою, упевненою в собі постає невістка-міщанка, яка переймається своєю красою (*"Уляна чистила картоплю, все це надіючись на допомогу невістки, а та собі скинула халат і встилася на сонці загорати"* (Тютюнник 1990: 219)), є рішучою, вольовою, покладається сама на себе: *"Ну що ж. Буду збиратися. Кращої долі не вибалакаєш, її робити треба"* (Тютюнник 1990: 429)). Автор натякає на те, що міщанкам притаманна така риса, як ледарство: *"Не дай бог, побачили б її люди за такою роботою – засміяли б! От, сказали б, невісточку Уляна вибрала. Така ледаща, що одверни й оборони. Люди потом обливаються, а вона квіточки нюхає..."* (Тютюнник 1990: 224). Вважаємо, що цю характеристику можна дещо нівелювати закономірною необізнаністю уродженок міста з усталеними звичаями села: *"Вона терпеливо, але з глухим ремством чекала на ту хвилину, коли невістка засучить рукава та почне їй допомагати. Але Юля все так же стояла під вербою, як і раніше, і сумно думала, що коли тут є "ядовиті рослини", то цілком можливо, що через подряпини на ногах отрута потрапить у кров, і вона може померти від зараження крові"* (Тютюнник 1990: 218). Ця необізнаність часто і наводить на хибне розуміння психології міщанок. Покликаючись на роман "Вир", стверджуємо, що їм теж притаманне відчуття обов'язку невістки: *"Проте була ж я тут невісткою. Замужньою жінкою. І щось тут від мене залишилось "... І від того, що Орися щось там робить, чимось клопочеться, а вона сидить, згорнувши руки. Юля відчула себе зовсім чужою і непотрібною в цій хаті"* (Тютюнник 1990: 429).

Наведемо приклад **другого** компонента семантики ядерного члена поля жінка, який ми зустрічаємо на сторінках роману: *"...чого це Інокентій так суворо стереже свою жінку від чужого ока..."* (Тютюнник 1990: 70).

Третій компонент теж представлений у канві твору: *"Чуттям жінки Орися збагнула, що вона задрить її материнству"* (Тютюнник 1990: 428). Зазначимо, що вираження концептів можливе і мовними одиницями різних рівнів, і невербальними засобами. На цьому наголошує Г. Слишкін, стверджуючи, що визначення суті концептів спирається не лише на лексико-фразеологічні мовні одиниці, а й на невербальний предметний чи квазіпредметний образ [Слишкін 2000: 18]. Досліджуючи третю позицію вираження концепту ЖІНКА (доросла особа жіночої статі (на відміну від дівчини)), виявили, що таким невербальним предметним образом є КОСА (зачіска), а точніше, її відсутність: *"...(тепер у Орисі не висіли на спині дві білі коси, в які було вплетено сонце, а були вони закручені ззаду в тугий калач і прищипльковані)..."* (Тютюнник 1990: 479). Ця особливість яскраво репрезентує атрибути української ментальності, для якої прикметним є те, що тільки дівчата могли носити таку зачіску, для жіноцтва вона ж була не характерною. Тому образ дівчини мимовільно асоціюється з типовим за своєю фольклорною природою поетичним образом коси: *"...одірвав Прокопові руки од густих кіс коханої..."* (Тютюнник 1990: 91); *"...можна було б подумати, що це сидить бравий парубок, якого ще не ранило дівоче серце, не звели з розуму дівочі коси"* (Тютюнник 1990: 117); *"Донька, побрязкуючи намистом, мела косою долівку..."* (Тютюнник 1990: 174).

До невербальних предметних образів, які тією чи тією мірою висвітлюють суть концепту ЖІНКА, належить і образ ХУСТКИ: "Уляна з дійницею в руках, запнута білою хусткою, пішла до хліва..." (Тютюнник 1990: 211); "У білій хустині та сіренькій кофті, огрядна та рум'яна, була вона схожа на лугову чайку, що вивела на зелене привілля своїх чаєнят" (Тютюнник 1990: 216); "Коли вона запиналася білою хусткою, то лице її видовжувалося..." (Тютюнник 1990: 250); "...у хлів вривається Оріся: хустка на плечах..." (Тютюнник 1990: 257).

Отже, проаналізувавши компоненти семантики ядерного члена поля ЖІНКА та складники концепту (природно-фізичні, фізіологічні, психологічні, інтелектуальні, соціально-статусні, рольові), ми з'ясували, що у текстовому просторі Г. Тютюнника розглянутий ментально-психонетичний комплекс має позитивну спрямованість. Можемо стверджувати, що концепт у поетичній структурі тексту є складною побудовою, яка є синтезом індивідуально-авторського розуміння з традицією його національного вживання, а також із загальнолюдською моделлю світу. Зміст слова-концепту як ментальної суті визначається всією розмаїтістю контекстів уживання і залежить від світоглядних доміант митця. Оскільки письменник творив, відштовхуючись від національної дійсності, то не дивно, що його бачення концептів ментальності збігається з українською мовною картиною світу. Г. Тютюнник подав основні параметри концепту УКРАЇНСЬКА ЖІНКА, охарактеризувавши його культурно-національну специфіку. Дослідження інших базових, ментально-психонетичних комплексів, наявних у художньому просторі текстів письменника, пов'язане досить тісно із завданнями та проблемами української лінгвоконцептології, мета якої – дати повний аналіз концептів української культури, і становить одну з **перспективних ліній** подальшого вивчення творчого доробку митця, залюбленого у рідне слово, ментальні атрибути українського етносу.

Література

- Вежбицкая 2001: Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
- Голобородько 2002: Голобородько, К.Ю. Лінгвістичний статус концепту [Текст] / К. Ю. Голобородько // Культура народів Причорномор'я. Симферополь. – 2002. – № 32. – С. 27 – 30.
- Карасик, Слышкин 2001: Карасик, В.И., Слышкин, Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. ; под. ред. И. Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 75–76.
- Кравченко 1993: Кравченко, І.Є. Козацька наречена [Текст] / І. Є. Кравченко // Запорозжя : до історії козацької культури. – К. : Мистецтво, 1993. – С. 214–231.
- Кривоший 1996: Кривоший, О.П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) [Текст] : дис. ... кандидата істор. наук / О. П. Кривоший. – Запоріжжя : ЗДУ, 1996. – 246 с.
- Левицкий 1887: Левицкий, О.И. Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая [Текст] / О. И. Левицкий. – К., 1887.– 10 с.
- Левицкий 1994: Левицкий, О.І. Сім'я і побут українців у XVI ст. [Текст] / О. І. Левицкий // На переломі : друга половина XV – перша половина XVI ст. – К. : Україна, 1994. – С. 190–255.
- Слышкин 2000: Слышкин, Г.Г. От текста к символу : лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе [Текст] / Г. Г. Слышкин. – М., 2000. – С. 18.
- Телия 1996: Телия, В.Н. Русская фразеология : Семантический, прагматический, лингвокультурологический аспект [Текст] / В. Н. Телия. – М., 1996. – С. 96.
- ТСУМ 2001: Тлумачний словник української мови [Текст] / Уклад. А. О. Івченко. – Харків : Фоліо, 2001. – 540 с.

Джерела

Тютюнник 1990: Тютюнник, Г.М. Вир : [роман] [Текст] / Г. М. Тютюнник. – К. : Рад. шк., 1990. – 512 с.

Статья раскрывает особенности вербального выражения и семантическое наполнение концепта ЖЕНЩИНА в художественном языке Григория Тютюнника.

Ключевые слова: ментальность, культура, аксиология, ментально-психонетический комплекс, концепт, квазипредметный образ, женщина.

The article reveals the features of verbal expression and semantic content of the concept of Women in Art Gregory Tiutiunnyk language.

Keywords: mentality, culture, axiology, mental-psychonetical complex, concept, quasisubject image, woman.